

катысты бұл көзқарасы да оның көпқырлы шығармашылық мұрасының бір-бірімен ішкі мазмұны, қағидалары арқылы тығыз байланысып жатқанына көзімізді жеткізеді.

«Үлкен музыка» кітабында музыка теориясын негіздей отырып, әл-Фараби музыканың риторика мен поэзияның, яғни өнердің диалектикамен байланысты екі түрінің заңдарына бағынатынын атаған. Әуен – музыкалық категория, ол да метрика сияқты өлшеммен анықталатындықтан математика ғылымымен байланысты. Осы себепке сай бұл ғылымдарды әл-Фараби туыс ғылымдар деп қарастырды және өзі сол ғылымдардың барлығын зерттеп, зерделеу арқылы ортағасырлық араб-мұсылман Шығысында ғылыми ахуал қалыптастырған іргелі шығармаларын қалдырды, ал ол еңбектер кейін Еуропа ғылыми ойының қалыптасуына ықпал етуі арқылы бүкіл әлемге тарады.

Әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактатының мазмұнымен жақын танысу оған қатысты мынадай мәселелерді болжауға мүмкіндік береді:

- поэзияға қойылатын талаптар алдымен оның формасына, ішкі және сыртқы тәртібіне қатысты мәселелерді қамтиды. Яғни поэзияның мазмұнын түсіну үшін оның сыртқы белгілерінің үлкен мәнге ие екені тұжырымдалады;
- араб өлең өлшемі жайлы терминдерді қолданысынан әл-Фарабидің аруд теориясын терең зерттеп, танығаны көрінеді;
- араб поэтикасына қатысты тұжырымдары оның эстетика жайлы теориясының құрамдас элементі саналады;
- әл-Фарабидің араб поэтикасына қатысты тұжырымдары оның музыка жайлы теориясымен сабақтас;
- поэзия тіліндегі сөздердің мағынасына философия тұрғыдан қарай отырып «Еліктеу теориясына» аса жоғары мән береді;
- араб поэтикасын Шығыс ғұламасы философиялық, логика ілімдерімен тығыз байланыста қарастырады;
- әл-Фарабидің араб поэзиясының формасына қатысты тұжырымдары оның поэзияның мазмұны жайлы көзқарасын зерттеуді қажет етеді.

Әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактаты оның осы жанрға қатысты «Өлең өнерінің қағидалары туралы» трактатымен тақырыбы ұқсас болғанмен, одан зерттеу нысаны бөлек, материалы басқа, мазмұны дербес ғылыми шығарма. Алғашқы трактат араб поэзиясына, ал кейінгісі жалпы поэзиясы тақырыбына арналған. Себебі, «Өлең өнерінің қағидалары туралы» трактат - Аристотельдің «Поэтикасына» комментарий.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактаты араб поэзиясы жайлы зерттеу болғандықтан классикалық араб филологиялық ғылымының жазба ескерткіші ретінде шығыстану ғылымынан, қазақ даласынан шығып араб-мұсылман ғана емес, сол арқылы адамзат ғылымы мен өркениетіне айтулы үлес қосқан ғалым мұрасы ретінде отандық ғылым мен мәдениет тарихынан өзіне лайық орынға ие болуы тиіс.

1. Дербісәлиев Ә. Әл-Фарабидің эстетикасы - Алматы: С.М.Киров атындағы ҚазҰУ, 1980 ж. 57-66 бб.

2. Әбу Насыр әл-Фараби. Джауами'у аш-ши'р// («Талхису Китабин ли-Аристоталис ли-Ибн Рушди». - Әл-Қаһира: әл-Мәджлис әл-А'ла ли-шуунил-исламийа. 1971.

3. Әбу Насыр әл-Фараби. Қауанину сина'ати аш-ши'р// Абд-ар-Рахман Бәдәуи. «Фәнну-ш-ши'р». - Әл-Қаһира: әл-Мәктәбату-л-мысрийа - 1953.

4. Аль-Фараби. Избранные трактаты. - Алматы: Ғылым, 1994. Фролов Д.В. Классический арабский стих. - Москва: «Наука». 1991.

***

Статья посвящена осмыслению ранее не изученного трактата в отечественной востоковедческой науке аль-Фараби – «Об (искусстве) поэзии». Автор статьи раскрывает положения, выдвинутые аль-Фараби касательно формы, внутренней и внешней упорядоченности арабской поэзии, а также актуализирует изучение философско-эстетической «теории подражания» в поэтических воззрениях аль-Фараби.

***

Article is devoted to interpretation of the early uninvestigated thesis of al-Farabi – «About poetry (art)» in native oriental science. The author of article gives the positions which have been promoted by al-Farabi about the form, internal and external orderliness of the Arabian poetry, as well as actualizes the studying of philosophy and esthetic «imitation theories» in poetic views of al-Farabi.

Т. Қыдыр

ФИРДОУСИ “ШАҢНАМАСЫНЫҢ” АЛҒАШҚЫ АУДАРМАСЫ ТУРАЛЫ

Көрші жатқан парсы және түркі халықтарының саяси-қоғамдық қарым-қатынасының тарихы тым тереңде жатқаны белгілі. Ежелден

Иран-Тұран болып, қатар өмір сүріп келе жатқан екі халықтың да соңғы дін – Исламды қабылдауымен мәдени һәм әдеби байланыстар

тіпті нығая түсті. Ислам өркениетінің аясына топтасқан Шығыс мұсылман халықтарының әдебиеті мен мәдениеті дамып, сөз өнеріне, көркем сөзге деген ықылас артты. Арғы арналары қасиетті Құран аяттары мен пайғамбар өсиеттерінен бастау алатын Шығыс мұсылман жауһарларындағы көтерілер басты тақырып – адамның жан-дүниесі, рухани нәпсіні тәрбиелеу, кемелдікке жету жолдары, Хақ жолындағы махаббат, туралық пен пәктік болды. Соның нәтижесінде бұқара халықтың арасында шайырларға деген құрмет, олардың шығармасына деген қызығушылық арта түсті. Ең бастысы, өз ойын өлең сөзбен өрнектеген шайырдың қоғамда өзіндік орны болды. Патша сарайлары мен хан ордаларына топтасқан ақын-шайырлар іштей, кейде ашық түрде сөз жарысына түсті. Мұндай әдеби мұшайралар шайырлық шеберліктің одан әрі ұштала түсуіне тікелей әсер етті. Бірі жырлаған тақырыпты екіншісінің одан әрі дамытуы, өзінен алдыңғы өткен шайырдың ғазалына кейінгі ақынның жауап жазуы, бір тақырыптың төңірегінде жарыса қалам тербеу секілді мәселелер қалыпты жағдайға айналды. Белгілі шығыстанушы Н.Конрадтың “Шығыс пен Батыс” деген еңбегінде қамтылған әдеби байланыстың негізгі үш түрі де осы кезең әдебиетіне тән қасиет еді /1/. Ең бастысы – әдебиет пен мәдениеттегі мұндай “алыс-берістер” нәтижесінде нәзирашылдық дәстүрі пайда болды. Қасиетті Құран аяттарында баяндалған сюжеттер мен образдар парсы шайырларының шығармаларында көрініс берсе, сол мәселе көп ұзамай түркі ақындарының еңбектерінде қайта жырланып отырды. Шығыс мұсылман халықтарының ғашықтық символдарына айналған Фарһад-Шырын, Ләйлі-Мәжнүн, Жүсіп-Зылиха секілді кейіпкерлер мен әділдік пен кемелдіктің үлгісіне айналған Ескендір, Лұқман хәкім образдары орта ғасырда өмір сүрген шайырларды айтпағанның өзінде, тіпті ХІХ-ХХ ғғ. ақындарының шығармаларына дейін кеңінен жырланды. Соның нәтижесінде қазақ әдебиетінің тарихында “кітаби ақындар” деген термин қалыптасты. Осы топқа жататын ақындар қазақ сөз өнерін дамытып қана қоймастан, сондай-ақ қазақ-иран байланыстарын тағы бір сатыға көтергені белгілі.

Әрине, Шығыс мұсылман әлеміндегі әдеби байланыс туралы сөз қозғағанда екі халық арасына “алтын көпір” орната білген Әлішер Науаи мұрасын айналып өтуге болмайды. Ол түркіше жыр-жолдарын жазумен бірге, парсы шайырларының ізімен жиі қалам тербеп отырды. Оның “Лисанут-тайр” туындысының дүниеге келуіне Аттардың “Мантікәтут-тайр” шығармасы әсер етсе, “Нәсаимұл мухаббат мин

шәмаимұл футууәт” деген еңбегі Әбдірахман Жәмидің “Нафахатул унс мин хазаратил құдс” атты тәзкіресінің ізімен жазылған. Науаи мұнда ұстазының шығармасын жолма жол тәржімаламастан, онда жоқ деректерді толықтырып, әсіресе, түркі дүниесіне қатысты құнды мәліметтермен байытып отырғанын ерекше айтып өткеніміз жөн.

Шығыс мұсылман даласын кезген “көшпенді” образдар мен сюжеттер, ортақ мотивтер мен желілер орта ғасырлық мұсылман шайырларының жырлар басты тақырыбына айналған. Осы орайда белгілі шығыстанушы Е. Бертельстің: “...сол кезеңде мұндай тақырыптар Шығыс мұсылман әдебиет айдынында қалықтап тұрған бұлт іспетті еді. Сол себепті тақырыпты кімнің кімнен алғанына емес, сол тақырыпты қай ақынның қай деңгейде алып шыққанына назар аудару қажет” /2, 39/, - деп жазғанын есте ұстаған жөн. Сонда ғана орта ғасыр әдебиетінде қалыптасқан “Хамса” яғни “Бестік” әдеби дәстүрі аясында қалам тербеген шайырлардың шайырлық шеберлігіне бағалай алатынымыз анық. Себебі арғы арнасы қасиетті Құранға, одан әрісі киелі Інжілге барып тірелетін “Жүсіп-Зылиха” төңірегінде орта ғасырда жүз отыздан артық түркі ақыны қалам тербеген. Сондай-ақ, “Хұсрау-Шырын”, “Ескендір” образдары да бірнеше ақын-шайырларға “азық” болды. Осыншама мол байлықтың бәрін өзінен алдында өмір сүрген шайырдың шығармасын қайталаған деп жылы жауып қойсақ, көп нәрседен ұтыларымыз анық. Әрине, Шығыс мұсылман шайырларының бір тақырып төңірегінде жарыса қалам тербеуінің астарында өзіндік себеп-салдары да болды.

Классикалық парсы әдебиетінде жазылған шығармаларды түркі жазба тілінде қайта жырлау үрдісі Алтын Орда мен Египетте билік құрған мәмлүк қыпшақтары кезінде мықтап қолға алынды. Сол дәуірде Низамидің “Хұсрау-Шырынын” Құтыб түркі тілінде еркін сөйлете білсе, Сағдидың атақты “Түлістанын” сол кезеңнің тумасы Сейф Сараи түркі оқырмандарымен таныстырды. Сондай-ақ, Фирдоусидің “Шаһнамасын” мәмлүк қыпшақтарының соңғы билігі кезінде өмір сүрген Шәриф қыпшақ-оғыз тілінде алғаш рет еркін жырлап шықты /3, 72/. “Алғаш рет” деп ерекшелеп айтуымызға себеп – ХҮ ғасырға дейін “Шаһнамадағы” жекелеген образдар мен сюжеттер төңірегінде шығармалар жазылғанымен де, түркі тіліне Фирдоуси мұрасы толық аударылмап еді. Шәрифтің еркін адармасынан кейін әрқайсысы өз алдарына жеке отау тіккен түркі халықтарының әдебиет тарихында бірнеше рет қайта жырланды. Белгілі шығыстанушы-ғалым, профессор Ө.Күмісбаев-

тың сүбелі зерттеулерінде XIX-XX ғасырда өмір сүрген Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Мұхаммеджан Сералин, Ораз молла секілді қазақ ақындарының да “Шаһнаманы” қазақша сөйлеткені жан-жақты талданып көрсетілген /4/. Фирдоуси мұрасын қазақша сөйлетуде бірі түпнұсқаға жүгінсе, енді бірі бұл тақырыпқа екінші тіл арқылы барғаны да ашып жазылған. Соңғы жылдары Тұрмағамбет жырлаған “Шаһнаманың” толық нұсқасы жарыққа шыққанын ерекше атап өткеніміз жөн. Десек те Шәді жырлаған нұсқаның әлі күнге табылмауы өкінішті жағдай. Әрине, түпнұсқа болмағандықтан да бұл мәселеге, яғни Шәдінің “Шаһнаманы” аударғанына күдікпен қарайтындар да табылар. Аллаһта Шәдінің Атбасар уезіндегі Қалменбайға жазға өлең-хаты көңілімізге демеу болары анық³.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, мәмлүк қыпшақтары тұсында алғаш рет “Шаһнама” Шәриф Әмиди тарапынан қыпшақ-оғыз диалектісіне тәржімаланды. Түркі жазба тіліндегі бұл шығарма туралы кезінде М.Жаберт, Ю.Моль, А.Ромаскович, В.Гарбузова, Ч.Рье, Дж.Гибб, А.Зайончковский, Р.Исламов және т.б. түркітанушы ғалымдар өз пікірлерін білдірді. Бүгінгі ғылымға шығарманың нұсқалары Ұлыбритания (Британия музейі), Вена, Түркия (Тупкапы сарайында), Ресей (Санкт-Петербургтағы Шығыстану институтында) және Тәжікстанда (Ғылым Академиясында) сақталғандығы туралы деректер бар.

Шәриф Фирдоуси мұрасын еркін тәржімалап шыққан. Шығарманың көлемі 56 000 бәйіт. Шәриф “Шаһнаманың” кіріспесінде оған дейін мұндай қайырлы іске ешкімнің қол ұрмағанын “Кімсэнә бұ кітаба ұрмады әл, кімсана етмәді бұ мүшкілі хал”, деп өзінің алғашқылардың бірі болып қалам тартып отырғанын жазады.

Фирдоуси “Шаһнамасының” түркі жазба тіліне тәржіма болуына себепкер болған – Египет мәмлүк қыпшақтарының соңғы сұлтаны әл-Ашраф Кансау әл-Ғаури. Бұл туралы Шәриф шығарманың “Сәбәб-е тәлиф” яғни еңбектің жазылу себебінде былайша тарқатып жазады:

Көрүр “Шаһнамаи” сұлтан-и 'ариф,
Ки анда шарф олмыш чоқ ма'ариф
Діладі кім дана түркі діліне
Ки асан ала мағнасы біліне, /5; 14/-

³ Жібердім “Шаһнаманы” сауап үшін,
Батыр мен балуан сөзі толған іші.
Өзіңіз оқып көріп түсінерсіз...
Мінбекке ағанызға бір ат дәркар,
Бес жаста я алтыда болсын тілі,
Толықтық, сұлулық пен семіздігі,
Ұқсасын өзіңізге хәм жүрісі

деп, белгілі сұлтаны, яғни Кансау Ғауридің өзі тәржімалауға ұсынғанына тоқталады.

Содан өз заманының сұлтанынан тапсырыс алған шайыр, Фирдоуси “Шаһнамасының” еркін аудармасын жасауға кіріскен. 1501-1517 жылдар аралығында билік құрған Кансау Гури шайырдың шабытына лайық жағдай да жасап берген. Себебі сұлтанның өзі де сөз өнерінің қадірін білетін жан болғандығы, реті келгенде өлең де жазып отырғандығы туралы деректер де бар.

Кітапты түркіше сөйлетуге қанша уақыт кеткені туралы автор: “Бұ кітабың назмына Мәуләнә әс-сұлтан әз насраһу әл-Ғури әууәл салтанат еліндә ибтидә әйләдік. Он иылда тамам олунды, оның дәуләтіндә илтимәмә ерішді”, - деп, шығарманы тәржімалау бас-аяғы он жылға созылғанын жазады. Әл-Ғаури таққа отырған жылы, яғни 1501 жылы (әл-Ғури 1501-1517 жж. билік құрған) басталған болса, 1510 жылы аяқталған. Көлемі жағынан бірнеше шығарманы орап кететін (120 000 жолдан тұрады) Фирдоуси мұрасын он жыл аударғанына қарағанда тәржіман бұл іске өте байыппен қарап, асықпай аударғаны аңғарылады. Соңында Шәриф “Еріштірдім кәмәл илә тәмәмә, Бихәмдилләһ, йазылды “Шаһнама”, деп Аллаға шүіршілік етеді.

Шайырдың Аллаға шүкіршілік ететіндей бұл шығарма сол кезде-ақ өз оқырмандарын тапқан. Іші батырлық пен ерлікке толған ақын мұрасы күйреп бара жатқан мәмлүктер билігіне аз да болса демеу болған. Себебі Кансау әл-Ғауридің сұлтандығының аяқталуымен мәмлүк қыпшақтарының билігі де күйреді. Осман империясының тарих сахнасына шығуымен сол кездегі геосаяси жағдай өзгеріп, әлем картасы қайта сызылды. Бұл шығарманың жазылуының саяси жағы да осында болса керек.

Шәриф “Шаһнаманы” еркін тәржімалағандықтан да, ақын тарапынан қосылған детальдар, Фирдоуси мұрасында жоқ өзгеше өрнектер, шайырлық шеберліктер ақынның өзіндік қолтаңбасын байқатады. Бұдан түркі ақынының парсы шайырының шығармасын сол қалпында жеткізбестен, өзіндік мақсат-мүдде тұрғысынан келгені аңғарылады.

Шәриф “Шаһнамасының” түркі жазба әдебиетіндегі алар орны, бұл әдеби жәдігердің бүгінгі түркі халқтарының ортақ рухани мұрасы екендігі ешбір дау тудырмайды. Әсіресе классикалық парсы әдебиетінің өкілі Фирдоусидің “Шаһнамасын” түркі тілде жырлай білген ақын ежелден келе жатқан түркі-парсы, соның ішінде қазақ-иран әдеби байланыстарын тағы бір сатыға көтергені айдын анық. Себебі Шәрифтің бұл шығармасы өзінің жазылу тарихының терендігі жағынан ғана емес,

сонымен бірге Фирдоуси туындысын түркі халықтарына кең көлемде жеткізе білгендігімен де ерекшеленеді. Сондықтан да мұндай асыл мұра белгілі кітапханалардың көне қолжазбалар мен сирек кітаптар бөлімдерінде белгісіз болып жатпай, қайта жарыққа шықса, тек қазақ-иран әдеби байланыстарының ғана емес, сонымен бірге парсы және түркі халықтарының шынайы рухани достығына айналатыны ешбір күмән туғызбайды.

***

1. Конрад Н. *Запад и Восток*. - Москва: Наука, 1972. – 496 с.
2. Бертельс Е. *Суфизм и суфийская литература*. - Москва: Наука, 1965. – 523 с.
3. Наджип Е. *Культура и тюркоязычная мамлюкского*

Egypta XIV века. -Туркестан: Туран, 2004. – 291 с.

4. Күмісбаев Ө. *Абай және Шығыс*. -Алматы: әл-Фараби ат. ҚазМУ, 1995. – 342 б.; Күмісбаев Ө. *Терең тамырлар*. Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.

5. *Zajaskowski A. Turecka wersja Sah-name z Egiptu Mameluckiego// Prace Orientalistyczne*. -Warszawa, 1965. T. XV.

***

В этой статье делается анализ казахских переводов произведения иранского писателя Фирдоуси «Шахнаме», а так же рассматривается версия переводов появившихся в далеком в XV-м веке.

***

This article analyzes the kazakh translations of “Shahname” Firdowsi. First translations of this work were made in XV century

Ж.О. Мәмбетов

МАХАМБЕТ ПЕН БАЙРОН ЛИРИКАЛАРЫНДАҒЫ АҚЫНДЫҚ «МЕН» (Шығыс және батыс әдеби байланыстардың негізінде)

«Мені» мен менікінің айырылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес...»

Абай.

...Айтарын ашып айтқан абайламай,
Па, шіркін Махамбеттер, Абайлар-ай!...

«...Кто из современной молодежи ломает голову над чтением «Евгений Онегина» Пушкина, или «Чайльдом Гарольда» Байрона? Едва ли найдется. Я сомневаюсь, хватит ли терпения у них прочесть до конца Лермонтовского «Демона». Нынешнее поколение живет сегодняшним днём. Для них жизнь не театр, а мимолётная эстрада. Они в чудеса не верят, для них ничто не чуждо, у них вкусы не меняются. Им чужды мне кажется, глубокая мысль, познания себя и других» /1, 42/. Жоғарыда келтіріліп өткен ойлардың астарына үңіліп, ар жағында не жатқандығын ұғынып көрсек деймін. Рас, қазіргі жастардың көбі қазақ әдебиетінің ауылынан алысқа ұзап, әлем әдебиетінің көкжиектеріне көз тігуге көп жағдайда көңіл бөле бермейді. Әдебиет ешқашан тоқтамайтын, үздіксіз дамып отыратын процесс. Қай заманда, қай қоғамда, қай ұлтта болса да әдебиеттің жоғын жоқтаушы ақын не қаламгер ең алдымен өзі өмір сүрген дәуір болмысын қара сөздің қалыбына құйып отырған. Солардан қалған әдеби мұраны оқып, танысып, талғампаздықпен сын айтып, төлтума әдебиетімізбен басқа халықтар әдебиетінің өсу, өркендеу, күнделікті тыныс-тіршілігін жіті қадағалап отыруға біздің бара алмай жүргенімізді мойындау қажет. Ал «әдебиет – ардың

ісі», қолында бардың ісі емес екендігін түйсініп, мұратын айқындаған Мұқағали ағамыздың келешек ұрпақ туралы айтқан жаңағы ойының жаны бар секілді.

Меніңше әдебиет ұлтқа, тілге бөлінгенімен, оның мұрат-мақсаты біреу-ақ, ол - әр дәуір, әр қоғамның ажарын еш боямасыз, жарқырата ашып беру. Сол замана тудырған туындыларды оқып-танысып шыққанымызбен, оған ғылыми тұрғыда саралап баға беруге шорқақтық танытатынымыз тағы бар. Ғылымшылдық деп отырғанымыз бір ғана ұлттың әдебиетінің шеңберінен шықпай жүріп алу емес, біздің әдебиетіміз секілді планетамызды мекендеуші сан мыңдаған халықтар, ұлттар әдебиетімен салыстыру, сюжеттік, идеялық ұқсастықтар іздеу, тәжірибе алмасу.

Біздің тақырыбымызға арқау болып отырған екі ақын Махамбет Өтемісұлы мен Джорж Байрон шығармаларын салыстырып, ұлттық сипатын ерекшелеп, ортақ мұратын айқындап алу да салыстырмалы әдебиеттану ғылымының еншісіндегі іс. Тілге тиек болған әдебиет өкілдері жайлы бізге дейін жазылған көлемді зерттеу еңбектері бар шығар, бірақ біз оларды өзімізше тануға, талдауға тәуекел еттік. Біздің қарастырмақ тақырыбымыз «Махамбет пен Байрон лирикаларындағы ақындық «мен»